

Bacheloreindwerkstuk

Geloofsbeleving van Poolse migranten in Nederland

Hayk Vervoort

Studentnummer: 3150488

Cursuscode: GG-VBT100

Scriptiebegeleider: Prof. Dr. Henk Tieleman

Taal en Cultuurstudies

Hoofdrichting Religie & Cultuur

Augustus 2011

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Probleemstelling	4
Werkwijze	4
Hoofdstuk 1	5
- <i>Huidige stand van zaken</i>	
Hoofdstuk 2	8
- <i>Eigen onderzoek</i>	
Hoofdstuk 3	11
- <i>Geschiedenis van het Poolse katholicisme</i>	
- <i>Een godsdienstsociologische benadering</i>	
- <i>Religie als spel</i>	
Conclusie	15
Discussie	16
Bibliografie	18
Dankwoord	20

Inleiding

Instituut voor multiculturele vraagstukken 'Forum' publiceerde in 2009 een onderzoek getiteld *Polen in Nederland*. Dirk Korf en anderen deden onderzoek naar het verblijf van de Poolse migranten in Nederland en gaan in op onder andere vragen over de woonsituatie van deze groep migranten en over wat zij aan cultuur meenemen uit hun land van herkomst. Uiteraard gaat dit onderzoek ook in op het geloof van de Poolse migranten, daar het katholieke Polen een van de meest devoot religieuze landen in Europa is. Het onderzoek stelt kort 'Het geloof migreert mee', daar er bijvoorbeeld sprake is van een groeiend aantal Poolse missen in Nederland.¹ Toch verschilt de manier waarop de Poolse gemeenschap hier in Nederland met het geloof omgaat sterk van hoe de religie in Polen wordt uitgeoefend.

Ongeveer 90% van de Poolse bevolking is katholiek en, bij benadering, de helft daarvan gaat elke week naar de kerk. Hierbij moet gezegd worden dat het aantal mensen dat naar de kerk gaat enigszins afneemt.^{2,3,4} Het contrast met de in het Forum-onderzoek gepubliceerde cijfers over Poolse migranten is groot. Van de mensen die *bij een kerkbezoek* werden gevraagd naar hoe vaak zij gemiddeld de kerk bezochten stelde 24% van deze groep minimaal eens per maand te gaan. Van de respondenten die de vragenlijst niet bij een kerkbezoek kregen maar elders, stelde slechts 4% minimaal eens per maand naar de mis te gaan. Er kan dus gesteld worden dat de kerkgang van de Poolse migranten aanzienlijk terugloopt na migratie naar Nederland. Bovendien zou de kerk ook vaak de rol innemen van een sociale institutie, en zouden Polen veelal de mis bijwonen om in contact te komen met andere Polen die ook in Nederland werkzaam zijn.⁵

Er is sprake van uiteenlopende verklaringen voor de vermindering van de religieuze activiteit onder de Polen wanneer zij migreren naar Nederland. Zo zouden de arbeidsmigranten na de zware werkweek op de zondag 'ook graag wel een beetje uit willen rusten'.⁶ Een ander argument wat naar voren gebracht wordt is dat sommige 'Polen het juist als aangenaam ervaren om niet de morele druk van de (overwegend traditioneel ingestelde) Poolse katholieke kerk te voelen'.⁷ Verder zou een minder groot aanbod of een geringere toegankelijkheid van Poolse missen in Nederland een verklaring kunnen zijn, hoewel verschillende bronnen dit ook weer tegenspreken.

Er is hoe dan ook onduidelijkheid over de verklaring van de ontwikkeling die de religieuze activiteit van de Poolse arbeiders in Nederland doormaakt door de migratie van Polen naar Nederland. Naast de geluiden van en verklaringen voor vermindering van de religieuze activiteit zijn er ook nog steeds personen en observaties die het tegendeel zouden kunnen verklaren en bewijzen. Onderzoeksinstituut RISBO stelt bovendien: 'Er zijn nauwelijks gegevens over de sociaal-culturele integratie van tijdelijke migranten uit Midden- en Oost-Europa in Nederland.'⁸, in een onderzoek dat voornamelijk gericht is op arbeidsmigranten uit Polen, daar deze groep de meerderheid uitmaakt van de migranten uit Midden- en Oost-Europa.

¹ Forum

² 680 News

³ CIA, The World Factbook

⁴ Catholic News Agency

⁵ Forum

⁶ BN De Stem

⁷ Forum

⁸ RISBO 2009

Probleemstelling

De onduidelijkheid betreffende de religie van Poolse migranten in Nederland en welke veranderingen deze ondergaat door de migratie van Polen naar Nederland leidt tot de volgende probleemstelling:

Wat zijn de verklaringen voor de relatief geringe religieuze activiteit onder de Poolse arbeidsmigranten in Nederland ten opzichte van de grote religieuze activiteit in hun land van herkomst?

Door een antwoord op deze vraag te vinden tracht ik in kaart te brengen welke factoren een rol spelen bij verandering van de geloofsbeleving die gepaard gaat met migratie van Polen naar Nederland. Hoewel het vrij duidelijk is dat de religieuze activiteit onder Polen, voornamelijk in termen van kerkgang, vermindert na migratie naar Nederland, probeer ik dat met bestaande cijfers en een eigen onderzoekje nog eens te illustreren. De aanname in de inleiding dat de geloofsbeleving van de naar Nederland migrerende Polen onderhevig is aan verandering is vooralsnog enigszins hypothetisch.

Werkwijze

Om tot een antwoord te komen op de probleemstelling verdeel ik mijn werkstuk in drie hoofdstukken:

In het eerste hoofdstuk wordt de bestaande, reeds gedocumenteerde informatie met betrekking tot het onderwerp uiteengezet. Dit hoofdstuk probeert voornamelijk antwoord te geven op de vraag ‘wat is er reeds bekend over de Poolse migranten in Nederland en hun religie?’. Hierbij tracht ik het algemeen heersende beeld dat men in Nederland heeft over de Poolse migranten en hun religie te beschrijven en worden onder andere bronnen vanuit de media, literatuur en onderzoeken van onder meer Forum, Risbo en het CBS gehanteerd.

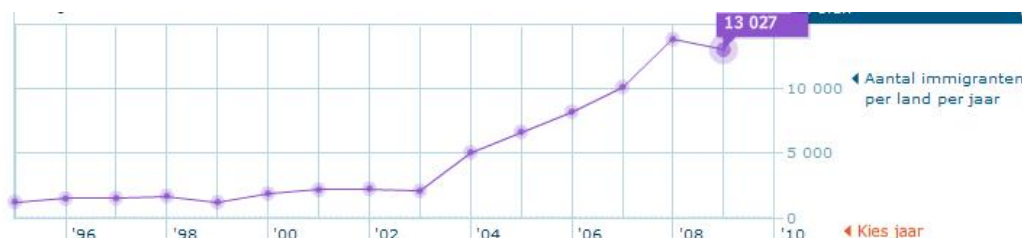
Het tweede hoofdstuk zal bestaan uit de verwerking van het materiaal dat voortkomt uit het eigen onderzoek. Om meer te weten te komen over de Poolse migranten inzake hun geloofsbeleving heb ik een enquête afgenomen bij in Nederland werkende Polen/Poolse Nederlanders. De enquêtes zijn afgenomen bij verschillende Poolse winkels in Nederland. Naast de enquête heb ik een vrij uitgebreid interview afgenomen/gesprek gehad met onder andere de eigenaresse een dezer Poolse winkels.

Hoofdstuk 3 zal aanvangen met de geschiedenis van het Pools katholicisme en vervolgens de nodige wetenschappelijke theorie loslaten op de in hoofdstuk 1 en 2 vergaarde informatie aangaande het geloof der Polen en dus ook van de Poolse migranten in deze tijd. Theorieën vanuit de sociologie zijn van belang bij dit werkstuk. Het is bijvoorbeeld interessant om te kijken hoe de verhouding is tussen *believing* en *belonging* bij de Poolse katholieken. Verder zullen de ideeën van Emile Durkheim over religie de revue passeren, en vraag ik me af of de sociologische beschrijving van religie en het Poolse katholicisme in het specifiek past in het idee van ‘religie als spel’, zoals dat door onder andere André Droogers naar voren wordt gebracht.

Zodoende voorzien de eerste twee hoofdstukken in het weergeven van een maatschappelijk fenomeen. Het derde hoofdstuk duikt de theorie in om te benoemen wat er nou eigenlijk gebeurt, en tracht oorzaken uit te leggen voor de in de eerste hoofdstukken uitgeschreven observaties.

Hoofdstuk 1) Huidige stand van zaken

Polen is op 1 mei 2004 toetreden tot de Europese Unie. Sindsdien is het aantal Poolse migranten in Nederland sterk toegenomen. Een andere grote migratiestimulans is het feit dat werkzoekende Poolse migranten sinds 1 mei 2007 geen werkvergunning meer nodig hebben om in Nederland aan de slag te gaan.⁹ De volgende grafiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek brengt het aantal Polen dat per jaar naar Nederland migreert in kaart.

Per bolletje het aantal Polen dat naar Nederland migreert per jaar
Bron: CBS.nl

Inmiddels, dat wil zeggen volgens de cijfers uit 2009, zijn er zo'n 70.000 Poolse migranten in Nederland vermeld in de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA).¹⁰ Hierbij opgeteld de niet-geregistreerde Polen (dat wil zeggen; niet in de GBA geregistreerd, maar wel te tellen door registratie bij de belastingdienst, daar zij in Nederland werken; in totaal zo'n 60.000) komt dat op een aantal van ongeveer 130.000 Polen in Nederland. En dat aantal zal nu alleen nog maar hoger liggen.

In het onderzoek van Forum, in de media en binnen de Poolse religieuze instanties die in Nederland gevestigd zijn doen positieve geluiden de ronde als het gaat om de integratie van het Pools katholicisme in Nederland. Zo stelt de Poolse priester Slavomir Krim optimistisch in een interview met het Bredase regionale dagblad *BN de Stem*: "Ze [de Poolse missen] worden goed bezocht. Gelovigen komen op de fiets helemaal vanuit Wernhout om de mis bij te wonen." Het verschil in kerkgang met Polen tracht hij, met niet al te veel nuance, te verwijten aan het vermoeiende leven dat de Poolse arbeiders hier in Nederland leiden: "Maar veel mensen willen op zondag ook graag een beetje uitrusten."¹¹

Zoals eerder gesteld hield het Forum-onderzoek Polen in Nederland er ook een optimistisch beeld op na: "Volgens de officiële statistieken is 90% van de inwoners van Polen rooms-katholiek, waarvan driekwart praktiserend. En dat geloof laten zijn bij migratie zeker niet achter zich."¹², en pronkt de Poolse Katholieke Missie Amsterdam op haar website met een kaartje met plaatsen in Nederland waar Poolse katholieke vieringen worden gehouden. Zie de afbeelding.

Bron: Poolse Katholieke Missie Amsterdam.
pmkamsterdam.nl

⁹ Forum, Risbo

¹⁰ Forum, CBS

¹¹ BN De Stem

¹² Forum

Eerder genoemd onderzoeksinstituut Risbo bracht in 2009 het verslag uit van een onderzoek genaamd 'Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa'. Risbo is een onderzoeksinstituut op het gebied van leren en samenleven, en verbonden aan de faculteit sociale wetenschappen van de Erasmus universiteit Rotterdam.¹³ Het onderzoek naar migranten uit onder meer Polen is gedaan in opdracht van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Het is in dit onderzoek dat het instituut stelt dat er nauwelijks gegevens zijn over de sociaal-culturele integratie van migranten uit Midden- en Oost-Europa. Van de onderzoeken die er naar de sociaal-culturele integratie van deze groep migranten zijn gedaan, zijn bovendien de meesten gericht op de mate waarin de Nederlandse taal beheerst wordt, daar dit vanzelfsprekend gezien wordt als een belangrijke indicator voor integratie. Een onderzoek, dat van de algemene openbare onderzoeken de meeste aandacht heeft besteed aan de mate waarin religie een rol speelt in de migratie van Oost-Europeanen naar Nederland, is veelzeggend van Risbo zelf.

In het in 2008 gepubliceerde onderzoek 'Oost-Europeanen in Nederland' worden er vooral door middel van gesprekken met migranten uit Polen en andere Oost-Europese landen gegevens verzameld over de rol van religie bij de migratie en in welke mate religie mee migreert. Zo stelt een der informanten: *'Ja, Polen zijn in het algemeen groepsmensen, maar dat hoeft niet echt met de eigen groep te zijn. En de Poolse cultuur is ook een christelijke cultuur, dus ligt -denk ik- wat dichter bij de Nederlandse cultuur dan Moslimculturen.'*¹⁴ Risbo legt uit dat er sprake is van gedeelde waarden en normen, doordat deze zowel in Polen als in Nederland het christendom als basis hebben. Anderzijds wordt religie naar voren gebracht als een verschil tussen beide culturen, daar er in Polen sprake is van een grote religieuze activiteit ten opzichte van Nederland. Zodoende vormt dit een interessante tweeledigheid met betrekking tot religie en integratie.

Het onderzoek deelt ook mede dat de Poolse arbeidsmigranten vaak een Poolse mis in Nederland bezoeken, en dat er daarbuiten weinig 'eigen' organisaties opgericht worden. Hoewel er inmiddels toch een aanzienlijk aantal Poolse winkels in Nederland zijn, maar dat is vermoedelijk een vrij recente ontwikkeling.

Er zijn in het onderzoek informanten die een kanttekening plaatsen bij de notie dat de mate van een religieuze activiteit een belangrijk verschil zou zijn tussen Polen en Nederlanders. Volgens hen is er onder de Polen ook een proces van secularisering aan de gang. Een der ondervraagden stelt: *'Mensen zijn katholiek. Ze gaan graag naar de kerk. Ze zijn bijvoorbeeld tegen abortus. Niet allemaal. De Poolse maatschappij verandert. Ze zijn onder invloed van de buitenwereld. Je ziet ook een liberalisering plaatsvinden. Ook een individualisering. Polen begint op die punten op de westerse wereld te lijken. Nogmaals; hun uitgangspositie is anders. Voor Nederlanders zijn het oerkatholieken met zeer traditionele waardepatronen.'*¹⁵

Een andere kritische noot die wordt geplaatst is dat het grote aantal Polen dat naar de kerk gaat niet altijd toe te rekenen is aan de hoge mate van religiositeit, maar aan het feit dat er behoefte is aan contact met vrienden en familie of, in Nederland, met andere Polen. Dit zou dus vooral duiden op de sociale functie van de kerk.

Naast de onderzoeken van Forum en Risbo is er nog een wat informeler boekje dat thema's zoals huisvesting, religie en arbeidsomstandigheden van de Poolse migranten behandelt. Dit boek, getiteld 'Daar zijn de Polen!', is geschreven door Pierre Saraber, die jarenlang werkte als uitzendkracht met gastarbeiders en tijdens het schrijven van dit boek een baan had bij een woningcorporatie waarbij hij regelmatig Poolse gastarbeiders zoekende naar woonruimte ontmoette. In het hoofdstuk dat ingaat op de religie der Poolse migranten, dat overigens slechts vier bladzijden beslaat, komt Saraber niet verder dan de notie dat het Poolse

¹³ www.risbo.nl

¹⁴ Risbo 2008

¹⁵ Risbo 2008

volk inderdaad zeer devoot katholiek is en dat Polen die zich in Nederland vestigen hun religie niet hebben achtergelaten en in grote getale de kerk bezoeken.¹⁶ Het hoofdstuk bevat echter wel een paar kleine concrete beschrijvingen van het manifesteren van het geloof van de Poolse migranten in Nederland; een daarvan is met betrekking tot de vragen die in dit onderzoek gesteld worden interessant, of wellicht veelzeggend: *'De Poolse arbeiders sturen graag een foto met de pastoor of de kerk naar hun familie in Polen. Op die manier wordt de familie enigszins gerustgesteld. Nederland staat in Polen toch bekend als een liberaal en decadent land.'*¹⁷

Deze geruststelling impliceert dat een deel van de Poolse migranten in Nederland als het ware niet voldoet aan de norm in Polen, als het gaat om het uitoefenen van het katholieke geloof. Saraber schetst in zijn boek ook kort de sociale functie die de kerk, of vooral het kerkbezoek, heeft voor Polen in Nederland: *'De kerkdiensten dienen niet alleen als religieuze samenkomst. Het is een prima gelegenheid om andere Polen in Nederland te ontmoeten. Verder wordt er volop informatie uitgewisseld.'*¹⁸

De positieve geluiden met betrekking tot de migratie van het geloof van de Polen naar Nederland zijn reëel in die zin dat er in Nederland zeker sprake is van groeiende religieuze activiteit van Poolse migranten. Daarbij moet echter wel in acht genomen worden dat het aantal Polen dat in Nederland woont ook sterk groeit. Ten eerste wordt de sociale functie van de kerk genoemd als kanttekening bij conclusies die worden getrokken betreffende de kerkgang van Polen in Nederland. Daarnaast wordt er gesteld dat er in Polen zelf al sprake is van secularisering. Daar wordt bij migratie naar Nederland natuurlijk antwoord op gegeven, en zodoende versnelt dat proces alleen maar.

¹⁶ Saraber, p 83-86

¹⁷ Saraber, p 84

¹⁸ Saraber, p. 86

Hoofdstuk 2) Eigen onderzoek

Voor mijn onderzoek naar de vragen rondom de religieuze activiteit van Polen in Nederland bestond het veldwerk ten eerste uit een korte enquête, afgenomen bij twintig in Nederland woonachtige Polen of Nederlandse burgers van Poolse komaf. Ik heb geënquêteerd bij twee Poolse winkels in Utrecht en bij een klein aantal Poolse mensen thuis in Boxtel. De vragenlijst is in het Pools vertaald, daar een groot deel van de in Nederland werkende Polen geen of heel beperkt Nederlands spreekt. De enquête bestond uit de volgende vragen:

- Hoe lang woont u al in Nederland?
- Hoe lang bent u van plan in Nederland te blijven wonen?
- Bent u katholiek?
- Hoe vaak gaat u naar de kerk in Nederland?
 - *Nooit*
 - *Een paar keer per jaar (feestdagen)*
 - *gemiddeld eens per maand*
 - *Een paar keer per maand*
 - *Iedere week (Zondag)*
 - *Iedere dag*
- Hoe vaak ging u naar de kerk toen u nog in Polen woonde?
 - *Nooit*
 - *Een paar keer per jaar (feestdagen)*
 - *gemiddeld eens per maand*
 - *Een paar keer per maand*
 - *Iedere week (Zondag)*
 - *Iedere dag*
- Kunt u een reden aanwijzen voor het verschil? (mocht er een verschil zijn)
 - *Er worden geen/weinig Poolse missen gehouden in de buurt*
 - *Vrienden/kennissen gaan ook niet/minder naar de kerk*
 - *Ik heb niet zo veel behoefte om naar de kerk te gaan.*
 - *Geen/te weinig tijd*
 - *Anders, nl:*
- Is er sprake van andere uitingen van geloof? (Via tv/radio, idooltjes/rozenkrans/kruisje o.i.d., ritueel/gewoontes)

Gemiddeld wonen de ondervraagden vier en een half jaar in Nederland. Bijna de helft wist met zekerheid te stellen dat ze permanent in Nederland willen blijven, een groot deel wist nog niet hoe lang ze nog in Nederland willen blijven wonen en een slechts een paar respondenten gaven aan ooit terug te gaan naar Polen; de een over tien jaar, de ander binnen een jaar en weer een ander zou over een maand al vertrekken. Alle respondenten zijn katholiek en vrijwel ieder van hen bezoekt in Nederland minder vaak de kerk dan ze in Polen gewoon waren te doen. Deze vermindering in religieuze activiteit na, of misschien door, migratie naar Nederland was al naar voren gekomen in de reeds gedocumenteerde informatie over Polen in Nederland.

De interessante vraag is natuurlijk wat de reden is voor het verschil in kerkgang. Op die vraag in de enquête stelt een relatieve meerderheid ‘niet zoveel behoefte’ te hebben om de kerk te bezoeken. Vier respondenten laten weten dat het geringe aanbod van Poolse missen in de buurt de mindering in kerkgang veroorzaakt. Daarnaast zijn er een paar die zeggen niet te gaan omdat vrienden of kennissen van hen ook niet gaan. Voor hen valt dus de sociale functie van de kerk weg, in de zin dat belangrijke persoonlijke relaties via de kerk onderhouden kunnen worden, zoals in Polen de zondagsmis ook in grote mate de samenkomst van familie betekent. Verder zegt een enkeling geen tijd te hebben om naar de kerk te gaan. Dat is goed voor te stellen daar de Poolse arbeiders in Nederland er om bekend zijn veel werk, alsook werken in weekenden, niet schuwen. Het zogenaamde arbeidsethos van de Poolse werknemers staat de Nederlandse werkgevers zeer aan.

De vragenlijst bevestigt dus verwachtingen en conclusies uit eerdere onderzoeken, maar gaat verder in het proberen te achterhalen van de oorzaken van de waargenomen ontwikkelingen. Het voornaamste antwoord dat de respondenten geven op de vraag naar wat zij zien als de reden van vermindering in kerkgang luidt: ‘de behoefte is minder’. Dit is een abstractie die ingevuld dient te worden. Hiervoor ben ik te rade gegaan bij de Poolse winkel *Lukullus* in Boxtel, en sprak daar met drie ‘Poolse Nederlanders’, waaronder de eigenaresse van de winkel; mevrouw B. Brinckman. Een andere reden voor het afnemen van dit interview is het feit dat de voorgaande enquête alleen ingaat op kerkgang. Het is natuurlijk te bediscussiëren of er conclusies kunnen worden getrokken over de mate van devotie of de betrokkenheid bij de katholieke kerk slechts uit cijfers over kerkgang. Geloof behelst meer dan dat. Zodoende worden er verschillende onderwerpen aangesneden als kerkelijke rituelen en gebruiken, de rol die de gemeenschap speelt in het katholieke geloof in Polen en opvattingen van ‘de kerk’ over maatschappelijke kwesties.

Voor alle drie de ondervraagden geldt dat hun geloofsbeleving danig is veranderd na migratie naar Nederland. Allen hebben zij de kerk als het ware ‘laten vallen’ als institutie van het geloof. Het is natuurlijk zo dat er voor hen na migratie geen mogelijkheid was tot geloofsbeleving hier in Nederland zoals die was in Polen, zonder de kerk zoals die in Polen alom aanwezig is. Echter, het is ook de eigen wil geweest om minder, of in feite geen, deel meer uit te maken van de (Poolse) katholieke kerk. Zij ervaren het dus als aangenaam om niet meer in een samenleving te staan waarin van jou als gelovige verwacht wordt het geloof te beleven via de kerk en op de manier die de kerk het volk oplegt. Daaronder valt ook het instemmen met de moraal zoals de katholieke kerk in Polen die formuleert.

Een term die door Brinckman letterlijk werd genoemd met betrekking tot katholieke geloofsbeleving in Polen was ‘sociale controle’. Er werd uitgelegd dat het niet ‘braaf’ deelnemen aan de katholieke tradities en gebruiken tot gevolg kan hebben dat je met scheve ogen aangekeken wordt door de samenleving. Dit is vooral het geval in de kleinere dorpjes, en dus kleinere geloofsgemeenschappen, in Polen, waar het kerklid weinig anonimiteit geniet en de pastoor de meesten mensen kent. Wil je dus niet ‘buiten’ de samenleving vallen, en er gewoon ‘bijhoren’, dien je als katholiek de plichten en gebruiken die bij de kerk horen na te leven. Als voorbeeld is het onderwerp ‘trouwen’ aangesneden. Er wordt in Polen, en vooral in

dergelijke kleine gemeentes waar de ondervraagden in dit geval vandaan komen, van je verwacht voor de kerk te trouwen. Het is waarschijnlijk dat vrienden en familie het raar zouden vinden, of jammer of teleurstellend als een naaste niet voor de kerk zou trouwen. Binnen de trouwe katholieke gemeenschap wordt het volbrengen van de katholieke sacramenten natuurlijk als deugd gezien, en om een sacrament de ondergaan, bijvoorbeeld het vormsel, wordt vaak van je verwacht dat je normaliter ook een actief kerkganger bent. Brinckman vertelt dat door als jongere netjes iedere zondag naar de kerk te gaan de deelname aan een sacrament als het vormsel als het ware wordt veiliggesteld.

Naast de uitleg dat het als positief wordt ervaren om niet meer de sociale controle te ervaren waarvan in Polen sprake is met betrekking tot het katholieke geloof, stelden de ondervraagden dat de katholieke kerk in Polen er bovendien te conservatieve of achterhaalde standpunten op nahield. Voor hen althans. Zo noemden de ondervraagden zogenaamde lessen voor verloofde koppels waarin de kerk voorziet. Hierbij wordt de koppels, welke leeftijd ze ook moge hebben, onder andere voorlichting gegeven op het gebied van seksualiteit.

Andere, meer praktische redenen voor de algemene vermindering van religieuze activiteit onder de Polen in Nederland werden ook genoemd in het gesprek, zoals de soms geringe toegankelijkheid van Poolse missen. Echter, het feit dat het katholicisme in Polen grotendeels draait om 'erbij horen' en minder om het echte geloof, voert de boventoon als het gaat over factoren die bijdragen tot de verminderde behoefte aan kerk(bezoek). De ondervraagden stellen dat er niets is veranderd aan hun persoonlijke geloof, en leggen uit dat ze dit nu op een persoonlijke manier beleven. De een bezoekt wel eens een kapelletje, de ander bidt en er hangt een thuis een kruisje aan de muur.

In *Lukullus* in Boxtel wordt gezegd, zoals eerder ook in het Risbo-onderzoek, dat er in Polen een proces van ontkerkelijking aan de gang is. Het is weliswaar een langzaam proces, maar het is een zeker proces. De interviewees stelden dat het gedachtegoed van de moderne Poolse maatschappij, vooral onder jongeren, steeds meer afwijkt van het traditionele gedachtegoed van de kerk, denk aan morele kwesties als euthanasie en abortus, of een onderwerp als seksualiteit. Dergelijke tegengestelde standpunten dragen ook bij aan ontkerkelijking.

Het viel op dat er bij dit interview vrij gepassioneerd werd gesproken over notie dat de Poolse katholieke kerk op bepaalde punten te ver van het geloof waar het eigenlijk voor staat verwijderd is geraakt. De respondenten hekelden ook de rijkdom van de kerk, en het feit dat dergelijke begeerte naar geld totaal niet strookt met de leer van Christus.

Een ander interessant besproken punt is de omstandigheid dat Polen die in Nederland gaan wonen in een zogenaamde multiculturele samenleving terecht komen. Dit zou eveneens kunnen bijdragen aan een verandering in traditie en geloofsbeleving die in Polen de norm was. In een pluralistische samenleving zijn vaak concessies nodig ten behoeve van het vreedzaam met elkaar of naast elkaar leven. Zo wordt het voorbeeld genoemd van een protestants-katholiek echtpaar dat ervoor kiest hun kind niet te laten dopen. Het samenkomen van twee verschillende religieuze stromingen heeft in deze tot gevolg dat een der tradities in een generatie niet wordt overgebracht naar de volgende generatie. Als een bepaald geloof in een relatie door beide partners gedeeld wordt, is het waarschijnlijker dat dat geloof beter geconserveerd wordt en is de kans groter dat het wordt overgebracht naar de volgende generatie. Een punt van discussie hierbij is dat Polen in Nederland echter het meest contact hebben met andere Polen. Onderzoeksinstituut stelde in 2006 dat arbeidsmigranten uit de nieuwe Oost-Europese EU-lidstaten zich niet of nauwelijks ophouden met de Nederlandse arbeidskrachten op hun werk. Risbo vernam in 2009 dat daar een verandering in is opgetreden. Op de werkvloer is er wel degelijk veel contact met autochtone Nederlanders, maar in de persoonlijke sfeer en in de vrije tijd gaan Poolse migranten voornamelijk om met andere Poolse migranten.¹⁹

¹⁹ Risbo 2009, p. 117

Hoofdstuk 3)

Geschiedenis van het Pools katholicisme

Sinds het jaar 966, waarin het Poolse volk bekeerde tot het christendom door de doop van eerste Poolse hertog Mieszko I, is de katholieke kerk een dominante en verenigende instelling geweest in Polen. Historisch gezien is de katholieke kerk geworden tot de bewaarder van al wat Pools is in termen van cultuur, geschiedenis, taal en traditie.

Een noemenswaardige episode in de geschiedenis van het Poolse volk is de tijd van de zogenaamde derde partitie (1795-1918). In deze tijd was het Poolse volk verdeeld over drie rijken; Rusland, Oostenrijk en Pruisen, na eeuwenlang zelfstandig (Het Poolse koninkrijk) of semizelfstandig (Het Pools-Litouwse gemenebest) de macht in het gebied te hebben. In deze tijd versterkte de positie van de katholieke kerk door het 'gevaar' van de Russisch-orthodoxe macht in het oosten en de wil om Polen te germaniseren in het westen door de Pruisen. De katholieke kerk was, samen met Pools nationalisme dat in de 19^e eeuw steeds meer populariteit genoot, het enige bastion waar het Poolse volk zich nog aan vast kon klampen ter behoud van Poolse cultuur en identiteit.²⁰ Een vergelijkbare functie zou de kerk in een later stadium in de geschiedenis gaan vervullen ten tijde van het communisme.²¹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog betekende de Holocaust het einde voor maar liefst 90% van de 3,5 miljoen Poolse joden. Het verdwijnen van de Joodse gemeenschap in Polen en later het verhuizen van bevolking samengaan met het wijzigen van de Poolse landsgrenzen door de Sovjet Unie van Stalin resulteerde in een nog meer homogeen Poolse en meer homogeen katholieke bevolking.²² De katholieke kerk verzette zich tegen het communistische bewind, zoals bekend een antireligieus bewind, en speelde eind jaren tachtig een belangrijke rol bij de val van het communisme in Polen, de eerste natie in Europa waar het communisme ten onder ging. De kracht van de Poolse katholieke kerk en de mate van devotie onder de Poolse bevolking in die tijd uitte zich in de aanstelling van de Poolse kardinaal Karol Wojtyła tot paus Johannes Paulus de tweede in 1978.

In de recente geschiedenis van de katholieke kerk in Polen kan een zekere functionaliteit opgemerkt worden. Namelijk; de kerk als verzet tegen het totalitaire communistische regime. Het feit dat de kerk in de geschiedenis van Polen als institutie een ondergeschikte rol (of eigenlijk de rol van oppositie) heeft gespeeld, als het gaat om de macht over het Poolse volk, heeft ervoor gezorgd dat de kerk zo populair is geworden en dat het volk het katholicisme zo massaal is gaan aanhangen. Er zou gesteld kunnen worden dat het katholieke geloof instandhouding van de Poolse samenleving bewerkstelligde in tijden van een regime dat de bevolking een communistische ideologie oplegde. Deze benadering komt voort uit in de sociologie gehanteerde theorieën die de nadruk leggen op de rol die religie zou kunnen spelen bij het creëren van sociale cohesie.²³

Een godsdienstsociologische benadering

De Fransman Émile Durkheim (1858-1917) wordt gezien als een van de grondleggers van sociologie, en daarbij ook de godsdienstsociologie, als formele academische discipline. Hij bracht religie naar voren als een belangrijke factor die bijdraagt aan sociale solidariteit, zoals hij het noemt. Zo schetste hij in zijn werk *Le Suicide* de relatie tussen zelfmoordcijfers en religieuze stroming, waaruit bleek dat er onder de protestanten in Europa in die tijd gemiddeld meer zelfmoorden waren dan bij de katholieken. Dit verschil wijt Durkheim aan het feit dat het protestantisme over het algemeen een minder communaal karakter heeft dan

²⁰ Ediger, East European Quarterly p. 301-305

²¹ Davies

²² Ediger, East European Quarterly p. 301-302

²³ Furseth p. 151

het katholicisme. Zodoende zouden sommige leden van de protestante kerken minder geïntegreerd zijn in de maatschappij en dus eerder buitengesloten en ‘verloren’ zijn, in sommige gevallen resulterend in zelfmoord.²⁴

Durkheim stelt dat alle vormen van religie in essentie gelijk zijn, en dat religie onder te verdelen is in geloof en ritueel. Kortweg voorziet het geloof volgens hem in (verklarende) concepten over de wereld en het leven, en dient als basis voor moraal, veelvuldig in een dualistische verdeling tussen goed en kwaad. De rituele dimensie van religie daarentegen heeft slechts het vormen en waarborgen van sociale cohesie tot doel, en gevolg. Religie, zoals Durkheim opmerkt bij het Westers christendom alsook bij het totemisme van Australische Aboriginals bijvoorbeeld, vormt een centrale focus, een brandpunt, een zogenaamd axis mundi waartoe men zich gemeenschappelijk kan richten. Het katholicisme is een voornamelijk rituele godsdienst. Er wordt weinig belang gehecht aan doctrine of de geschriften, des te meer aan ritueel, samenzijn en familie.²⁵

Terug naar Polen. Met de val van het communisme in 1989 viel de dreiging weg waar de Poolse nationale identiteit onderhevig aan was. De kerk verloor de functie van houvast in tijden van dreiging. Het Poolse volk hoeft zich niet meer ‘vast te klampen’ aan religie ter handhaving van de Poolse nationale identiteit. Zodoende lijkt de katholieke kerk in Polen zich nu meer ontwikkeld te hebben tot sociaal instituut, en gewoonweg onderdeel van de Poolse cultuur. Een treffend Pools gezegde luidt: “Polak to katolik”, een Pool is een katholiek. Als het gaat om godsdienst in Polen ligt de nadruk dus meer op *belonging* dan op *believing*; om het maar uit te drukken in gangbare termen in de godsdienstsociologie. Samenkomst bij de mis is belangrijk, en zo ook de katholieke feestdagen. Er wordt aan de geschriften en dogma’s van de kerk relatief weinig waarde gehecht en, hoewel het katholicisme in Polen van monolithische proportie is, is een groot deel van de bevolking het vaak niet eens met de kerkelijke positie ten opzichte van morele kwesties zoals abortus. Er zijn zelfs geluiden dat een klein deel van de kerkgangers niet gelooft in een god.

De in het Forum-onderzoek aangevoerde notie dat sommige Polen in Nederland het als aangenaam ervaren niet meer de morele druk van de Poolse katholieke kerk te voelen, en de sociale druk om daarbij te horen, duidt op het belang van het onderdeel zijn van de katholieke gemeenschap; *belonging*. Er heerst voor sommigen een sfeer waarin je verwacht wordt katholiek te zijn, wil je een volwaardig lid van de maatschappij zijn. Een informant in het eerder genoemde Risbo-onderzoek ‘Oost-Europeanen in Nederland’ vertelt:

*“Het is inderdaad zo dat in Polen het niet zo fraai is -niet normaal- om samen te wonen zonder [voor de kerk] getrouwd te zijn, dus het is ook niet algemeen geaccepteerd. Natuurlijk gebeurt het in de grote steden wel, maar in kleinere steden is het gewoon niet denkbaar. Maar ja, ik denk dat Polen, toch wel vrij denken, en dat ze dat in Polen niet kunnen doen door de normen die daar best streng zijn. In het buitenland passen ze zich makkelijk aan de normen aan als ze daar ook zo over denken, dus ik denk dat qua emancipatie, qua vrijheid de mensen toch wel wat verder zijn dan de Poolse regering of de kerk zou willen.”*²⁶

Hieruit blijkt dat de katholieke cultuur voor Polen een vrij dwingend karakter kan hebben. Door na te gaan wat er bij een migratie allemaal gebeurt met het geloof of de geloofsbeleving van een migrant of een groep migranten, komt dergelijke informatie bovendien. Als een individu uit een geheel getrokken wordt veranderen de gedragingen van het betreffende individu. Het blijkt dat bepaalde gedragingen slechts ten behoeve waren van het geheel waarvan het deel uitmaakte. De sociologische denkwijze is hier dus duidelijk van toepassing,

²⁴ Furseth p. 33

²⁵ Furseth p. 32-34

²⁶ Risbo 2008

die kan door dr. Dekker en dr. Stoffels omschreven worden als: ‘..dat we bij alle handelingen en opvattingen van mensen de vraag moeten stellen in hoeverre die te maken hebben met de positie die zij in de samenleving innemen, dus met de sociale situatie. Dit geldt ook voor godsdienstige handelingen en opvattingen.’²⁷

Religie als spel

Een kritiek op de gegeven sociologische schets van religie en specifiek het (Pools) katholicisme zou kunnen zijn dat in deze religie wordt beperkt tot slechts een buitenkant, een functionele ‘illusie’. Op het eerste gezicht oogt dit als een negatieve connotatie. Echter, de ideeën van cultuurhistoricus Johan Huizinga in acht nemende verandert dat beeld. Huizinga (1872-1945) benadrukte in zijn bekende werk *Homo Ludens* het spelelement van cultuur en zodoende ook van religie. Ook via etymologische weg komen we van de noemer ‘illusie’, vaak negatief omschreven als iets dat in werkelijkheid niet bestaat (droombeeld, hersenschim, begoocheling), naar het neutralere ‘spel’. Het woord ‘illusie’ is van Latijnse komaf, en een combinatie van *in* en *ludere*, betekend ‘spelen’ of ‘met iets spelen’.

Emeritus hoogleraar culturele antropologie aan de Vrije universiteit van Amsterdam André Droogers hanteert de ideeën van Huizinga en weidt in het tijdschrift *Religie & Samenleving* uit over religie als spel. Hij stelt verduidelijkend: ‘Als iemand bij spel allereerst denkt aan iets dat niet serieus bedoeld is, dan valt er weinig verband te leggen tussen spel en religie. Echter, als benadrukt wordt dat een spel met volle ernst en inzet gespeeld moet worden,..., dan wordt het direct al veel aannemelijker om religie en spel op elkaar te betrekken.’²⁸ Net als bij sport, ook een vorm van cultuur, is er bij religie sprake van spelregels, per stroming bepaalde uitdossingen en bij beiden is er sprake van het professioneel betrokken zijn; profvoetballer en kerkelijk werker zijn beide serieuze banen. Het enige verschil met religie is misschien dat het algemeen bekend is dat sport een spel is, een vorm van cultuur. Religie wordt over het algemeen niet gezien als spel. Droogers stelt: ‘We spelen, maar doen dat doorgaans met zo grote ernst dat we niet doorhebben dat we spelen.’ Het themanummer van het tijdschrift waarin de heer Droogers dit zegt is als het ware een verslag van een in mei 2011 gehouden symposium van de Universiteit Utrecht met de titel *Religie als theater – Homo religiosus, homo ludens*. Vertrekpunt van het symposium is dat religie ‘niet alleen een binnenkant heeft, maar vooral ook een buitenkant, de zichtbare manifestaties van religie: rituelen, kunst, groepsvorming en gemeenschapsmoraal, gedragingen en uitdossingen van de gelovigen’.²⁹ In deze verhandeling over de religie der Poolse migranten ligt de nadruk ook op die buitenkant. Er is vastgesteld dat hun geloof in Polen voor een groot deel draait om *belonging*. Het gebeurt regelmatig dat zodra een individu uit dat geheel getrokken wordt door in dit geval migratie naar Nederland, zijn of haar geloof ook in mindere mate beoefent dan in Polen gewoon was. Kort door de bocht gezegd lijkt het erop dat deze migranten de kerk niet meer nodig hebben voor hun religie, aangezien hun religie er uit bestond uit het met de hele gemeenschap samenkomen in de kerk en de kerkelijke rituelen te volgen. Wat overblijft is het persoonlijke geloof, waar de kerk vaak geen rol in speelt.

Een dergelijke beschrijving oogt op het eerste gezicht niet erg positief, daar het religie ‘afdoet’ als slechts een illusie ten behoud van sociale cohesie, het metselwerk van de maatschappij, groot geworden louter als oppositie tegen vroegere dreigingen van buitenaf. De binnenkant is niet belangrijk en zodoende kan het Poolse geloof geïnterpreteerd worden als ‘leeg omhulsel’. Prof. Dr. Tieleman stelt in het verslag van het genoemde symposium dat het juist gaat om dat leeg omhulsel. Hij legt uit dat mensen met religie een eigen verhaal scheppen en daarmee een eigen werkelijkheid oproepen. ‘Leeg omhulsel’ of ‘empty box’, zoals het ook genoemd wordt, betekent niet dat er geen sprake is van inhoud. Integendeel,

²⁷ Dekker en Stoffels p. 69

²⁸ Droogers p. 9

²⁹ Tieleman p. 5

religie is vaak voorzien van inhoud van niet de peilen omvang. Het gaat echter wel om gecreëerde inhoud, in een religie als spel; een gespeelde werkelijkheid, of zoals Huizinga in zijn voorname werk *Homo Ludens* stelt: “Spel is niet het ‘gewone’ of ‘eigenlijke’ leven. Het is een uittreden daaruit in een tijdelijke sfeer van activiteit met een eigen strekking.”³⁰ Daar kunnen mensen en gemeenschappen enorme kracht uit putten. Zo blijft religie, ook als een door mensen geschapen verhaal, verbondenheid en saamhorigheid creëren: ‘Met beelden, voorstellingen en rituelen wordt een eigen en vertrouwd decor gebouwd, een wereld waarin men zich met elkaar verbonden en thuis kan voelen.’³¹ Deze eigen geschapen wereld kan volgens Tieleman tot op zekere hoogte worden meegenomen, bijvoorbeeld als in het buitenland werkzoekende migrant. Zoals duidelijk is geworden in de vorige hoofdstukken geldt dat meestal niet voor de Poolse migranten in Nederland. Uit het interview in de Poolse winkel Lukullus bleek dat het zogenaamde persoonlijke geloof en de persoonlijke beleving daarvan er nog steeds is. Kerkgang echter, en de mate waarin de kerkelijke tradities en rituelen worden nageleefd dalen sterk.

Tieleman’s benadrukken van de mogelijkheid van het ‘meemigreren’ van de met religie gecreëerde eigen wereld werpt een ander licht op een eerder genoemd voorbeeld van Poolse migranten en hun geloofsbeleving in Nederland. In hoofdstuk 1 wordt het voorbeeld beschreven van de Poolse migranten die met de pastoor of kerk op de foto staan om die foto vervolgens naar hun familie in Polen te sturen. De eerste uitleg is dat dit gedaan wordt ter geruststelling van familieleden in het trouw katholieke thuisland, en zo te laten zien dat zij nog net zo katholiek zijn, zelfs in deze nieuwe omgeving, terwijl dat wellicht niet altijd het geval is. De ideeën van religie als spel en de verbondenheid die daarbij geschapen wordt in acht nemende kan dit voorbeeld ook uitgelegd worden als een blijk van religie als ‘social marker’, als herkenningspunt. Zo zou het naar het thuisfront sturen van dergelijke foto’s een blijk kunnen zijn van de verbondenheid die standhoudt ondanks het feit dat individuen zo ver van elkaar verwijderd zijn.

Het is aangetoond dat ook in Polen zelf de populariteit van de katholieke kerk mindert. Als we aannemen dat religie, en zeker het katholicisme, verbondenheid en saamhorigheid creëert, kan de deze vermindering betekenen dat er wellicht ook minder behoefte is aan verbondenheid en saamhorigheid. Dat is een logische aanname in acht nemende dat de noodzaak aan verbondenheid veel minder is dan in vroegere tijden van dreiging voor de Poolse identiteit, in tijden van de genoemde derde partitie en onder het communistisch bewind.

De theorieën over religie als spel benadrukken in dit geval, maar wellicht ook in het algemeen, het belang van de zogenaamde buitenkant van religie. Daar waar de godsdienstsociologie aanvankelijk vooral zegt dat religie iets *niet* is (namelijk een universele waarheid of ultieme weg naar heil of weer wat anders) maar een menselijke constructie in het belang van verbondenheid in een gemeenschap, trachten de theorieën over de speldimensie van religie die buitenkant uitvoeriger uit te leggen.

³⁰ Huizinga p. 35

³¹ Tieleman p. 6

Conclusie

Via het verzamelen van reeds bestaande informatie en documentatie over Poolse migranten in Nederland en hun godsdienst, een onderzoek in de vorm van een enquête en een interview, en ten slotte het hanteren van de nodige wetenschappelijke theorie tracht deze verhandeling duidelijk inzicht te geven in het onderwerp.

Incongruente geluiden als het ging om de integratie van de religie der Poolse migranten leidden tot de vraag wat nu werkelijk de stand van zaken is. Het is te begrijpen dat een groei in zichtbaarheid van Polen die hun godsdienst in Nederland uitoefenen reden is tot het stellen dat het in Polen zo populaire katholicisme volop mee migreert naar Nederland. Uit eigen onderzoek in combinatie met bronnen als Risbo dient geconcludeerd te worden dat de mate van devotie onder de 'Poolse Nederlanders' sterk is gedaald door migratie van Polen naar Nederland. Ten eerste wijzen de cijfers over kerkgang dat uit, maar er worden nog meer redenen gegeven, onder andere in het interview; Ten eerste komt het voor dat Poolse migranten het als aangenaam ervaren niet meer zo devoot religieus te hoeven zijn voor de maatschappij. Het werd in Polen van hen verwacht, er is sprake van sociale controle. Vervolgens dienen kleine praktische redenen ook in acht genomen te worden; De katholieke kerk is niet meer alom aanwezig in Nederland en Polen in Nederland mengen zich meer met andere culturen. Het feit dat de populariteit van de kerk in Polen ook al dalende is speelt ook een rol.

Zoals aangegeven is het contrast tussen het vrijwel homogeen Pools en –katholieke Polen en het pluralistische Nederland groot. De katholieke kerk is in de recente geschiedenis van grote invloed geweest op de verbondenheid en saamhorigheid in Poolse samenleving.

Er zou gesteld kunnen worden dat het daarom gaat als we het hebben over de kerk in Polen; het creëren van verbondenheid en saamhorigheid in de maatschappij. Wat daarvoor nodig is, is *belonging*. Je dient deel uit te maken van die groep. Sociologische theorie stelt dat religie het vormen en waarborgen van sociale cohesie tot doel heeft en dat de binnenkant; de leer, de dogmata, niet het belangrijkste is. Daar op voortbordurend is de benadering van religie als spel. De mens creëert een eigen wereld, waarin specifieke regels en gebruiken gelden. Met volle ernst wordt het spel der religie in Polen gespeeld en de deelnemers willen dat iedereen dat doet. Wanneer spelers uit het speelveld verwijderd raken krijgen ze de kans om het spel van buitenaf te bekijken en te oordelen over de inhoud en de manier waarop het gespeeld wordt. Zo werden in hoofdstuk 2 de achterhaalde standpunten en gebruiken van de kerk in Polen fel bekritiseerd en het feit dat daar in de kleinere dorpjes in Polen niet omheen te komen is.

Polen is een zeer geschikt voorbeeld om deze theorieën, die van algemene aard zijn, mee te illustreren. De katholieke kerk is groot geworden door de behoefte aan het in stand houden van een gemeenschap, in tijden een verdeeld Polen en later onder het communisme. Van deze dreiging is inmiddels al ruim twintig jaar geen sprake, maar van de gemeenschappelijkheid die door het katholicisme is bewerkstelligd wel. Een migratie van een individu uit die gemeenschap naar Nederland in dit geval laat zien dat belangrijke elementen van de godsdienst van deze persoon gebonden waren aan plaats en gemeenschap, daar de geloofsbeleving van veel migranten danig veranderd door migratie van Polen naar Nederland.

Discussie

Volgens het vertoog van dit werkstuk is vooral de term *belonging* van toepassing op het Pools katholicisme. Daarmee wil ik benadrukken dat dat de belangrijkste kernwaarde is van het katholiek zijn in Polen; het meedoen, erbij horen. Er moet gezegd worden dat *believing* ook nog wel een rol speelt, daar er migranten zijn die het als aangenaam ervaren te zijn losgeweekt van de kerk omdat ze het niet eens waren met hun op het geloof gebaseerde morele standpunten. Het feit dat de geloofsbeleving van naar Nederland gemigreerde Polen danig vermindert omdat zij niet meer deel uitmaken van de katholieke gemeenschap duidt op het belang van *belonging* in hun godsdienst. Immers, in het interview in hoofdstuk 2 wordt kritiek gegeven op de sociale controle in Polen als het gaat om 'katholiek zijn' en alle verplichtingen die daar bijhoren. Anderzijds duidt de kritiek die migranten gaven op de standpunten, de leer van de kerk juist op een component *believing*. Immers, de standpunten van de kerk worden afgeleid van het geloof dat de betreffende kerk representeert, denk aan standpunten over abortus en euthanasie.

Echter, de benadering van religie als een door mensen opgeroepen werkelijkheid, met als doel verbondenheid en saamhorigheid in een gemeenschap te creëren en te waarborgen, is een wetenschappelijke. Stellen dat het in een godsdienst gaat om *belonging* heeft niets te maken met wat de individuen in de betreffende godsdienst geloven. Het zegt niets over de echtheid van het geloof. De theorieën over religie als spel en de focus op de buitenkant van geloven zijn dus van belang in het wetenschappelijke discours omtrent religie. Het gaat hier om een methodologische benadering. André Droogers noemt in *Religie & Samenleving* de onderverdeling tussen methodologisch theïsme, methodologisch atheïsme en methodologisch agnosticisme. Daarbij vraagt hij zich af of de godsdienstwetenschapper het zich kan permitteren de vraag naar waarheid te negeren. Het is zo dat de benadering van religie als spel niet gericht is op het bestrijden van religieuze waarheid, zoals Droogers methodologisch atheïsme omschrijft. Echter, het bestempelen van religie als door de mens zelf gecreëerde wereld behelst wel een ontkenning van een waarheid achter religie, dat lijkt toch te stroken met de definitie van atheïsme. Het is in deze onderzoekshouding niet het doel religieuze waarheid onderuit te halen. Het bestrijden van religie gaat verder, dat houdt wel in dat het doel van de onderzoeker het onderuit halen van de religieuze waarheid is, en past in de definitie van antitheïsme. Zodoende zou er een vierde onderzoekshouding kunnen worden gedefinieerd; methodologisch antitheïsme.

Een in hoofdstuk 3 gebruikt citaat uit Huizinga's *Homo Ludens* luidt: "Spel is niet het 'gewone' of 'eigenlijke' leven. Het is een uittreden daaruit in een tijdelijke sfeer van activiteit met een eigen strekking." Als het gaat om religie is het adjectief 'tijdelijk' natuurlijk discutabel. Een eerder genoemd citaat van Droogers lost dit op, of schaaft dit bij, door te stellen dat er soms met dergelijke ernst gespeeld wordt dat men niet meer door heeft dat het om een spel gaat.

Bovendien kan er in deze gevraagd worden wat dan het 'gewone' of 'eigenlijke' leven is, maar het gaat er hier vooral om dat religie en ontstane, door mensen gecreëerde, werkelijkheid is; niet universele orde of waarheid die voorafging aan het bestaan der mensheid.

Een volgend punt van discussie is de noemer waaronder dit werkstuk geschaard dient te worden. Het gaat hier ten eerste om een sociaal-cultureel onderzoek, zoals de onderzoeken van Forum en Risbo dat ook zijn; een uiteenzetting van hoe het geloof der Poolse migranten in Nederland al dan niet zichtbaar is. Daarmee wordt een maatschappelijk fenomeen behandeld dat zeer actueel is en daarbij, of daardoor, nog niet heel uitvoerig is belicht in onderzoeken, literatuur en media. Een dergelijk onderzoek hoeft eigenlijk niet in de theoretische diepte gedoken te worden. Dat heb ik wel gedaan, daar ik in mijn verhandeling het onderwerp zowel in de breedte (de stand van zaken met betrekking tot dit

maatschappelijke fenomeen) als in de diepte (wat is het eigenlijk waarover we spreken bij dit onderwerp?) wilde behandelen. Zo gaat het ten eerste om een beschrijving van het maatschappelijke fenomeen 'geloof/geloofsbeleving van Poolse migranten', en ten tweede om wetenschappelijke theorieën die een uitleg geven aan het gegeven fenomeen.

Ten slotte is een ander, niet inhoudelijk, punt van discussie, het klein aantal mensen bij wie de enquête is afgenomen (20), alsook het klein aantal mensen dat is geïnterviewd (3 personen in 1 interview). Dit wil ik verantwoorden door mijn veldwerk voor een groot deel een aanvulling te noemen op- en het testen van de reeds gedocumenteerde informatie die in voorgaande onderzoeken direct is onttrokken aan Poolse migranten in Nederland.

Bibliografie

- Boom, J. de, A. Weltevrede, S. Rezai, G. Engbersen. *Oost-Europeanen in Nederland*. Rotterdam: Risbo contractresearch BV/Erasmus Universiteit, april 2008.
- Davies, Norman. *God's Playground, A history of Poland*. Oxford: Oxford University Press, 2005
- Dekker, dr. G en dr. H.C. Stoffels. *Godsdienst en Samenleving*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2001.
- Droogers, André en Henk Tieleman. Respectievelijk; *Religie als Spel en Zingeving en Redactioneel*. Religie en Samenleving, jaargang 6 nummer 1, mei 2011.
- Ediger, Ruth M. *History of an Institution as a Factor for Prediction Church Institutional Behavior: The Cases of the Catholic Church in Poland, the Orthodox Church in Romania, and the Protestant Churches in East Germany*. East European Quarterly, September 2005.
- Furseth, Inger en Pål Repstad. *An Introduction to the Sociology of Religion*. Aldershot, Engeland: Ashgate Publishing Limited, 2006.
- Huizinga, J. *Homo Ludens, proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Korf, Dirk J, et al. *Polen in Nederland*, Forum; instituut voor multiculturele ontwikkeling. Utrecht: Uitgeverij Ger Guis, 2009.
- Pijnappels, Riet. *Poolse Priester luisterend oor immigranten*. Breda: BN De Stem, 29 januari 2011.
- Saraber, Pierre. *Daar zijn de Polen! Op zoek naar een betere toekomst*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2009.
- Weltevrede, A., J. de Boom, S. Rezai, G. Engbersen, L. Zijderwijk. *Arbeidsmigranten uit midden- en Oost-Europa*. Rotterdam: Risbo BV/Erasmus Universiteit, oktober 2009.

Internet

Catholic News Agency

www.catholicnewsagency.com/news/polish_lead_eu_in_sunday_church_attendance/

CIA, The World Factbook

www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pl.html

680 News

www.680news.com/news/world/article/54617--survey-poland-s-church-attendance-declining-since-communist-era-john-paul-ii-death?ref=topic&name=Toron&title=

Centraal Bureau voor de Statistiek

www.cbs.nl

Poolse Katholieke Missie Amsterdam

www.pmkamsterdam.nl

Risbo

www.risbo.nl

Dankwoord

De enquête en de gesprekken met in Nederland wonende Polen die voor dit werkstuk zeer van belang zijn geweest zijn gehouden met medewerking van drie Poolse winkels. Twee daarvan bevinden zich in Utrecht; *Lowiczanka Polskie Delikatesy* en *Dzień Dobry*, de derde in Boxtel; *Lukullus Poolse Specialiteiten*. Ik wil graag mijn dank betuigen aan de eigenaars van deze winkels, respectievelijk mevr. J. Kucharczyk, mevr. L. Gasik-de Groot en mevr. B. Brinckman.